

مطالعه و بازشناسی حکیم مسلمان، عبدالله ازدی و

فرهنگ‌نامه‌ی پزشکی او به نام کتاب الماء

مصطفی معلمی^۱، مرتضی دارابی نیا^{۲*}

تاریخ دریافت: 99/4/18

تاریخ پذیرش: 99/9/16

تاریخ انتشار: 99/12/4

مقاله‌ی مروری تحلیلی

چکیده

مطالعه‌ی حاضر، در پی بازشناسی یکی از پیشکسوتان طب سنتی بالینی، به نام عبدالله ازدی و فرهنگ‌نامه‌ی پزشکی اوست. این پژوهش، مطالعه‌ای از نوع تحلیلی است. تمرکز جست‌وجو بر دو کلیدواژه‌ی اصلی عبدالله ازدی و کتاب الماء قرار گرفت؛ اما دامنه‌ی جست‌وجو تمام واژه‌های مناسب از قبیل طب، بوعلی سینا، طب سنتی، فرهنگ‌نامه‌ی پزشکی، اخلاق و حقوق پزشکی را شامل می‌شد. داده‌ها با استفاده از نرم‌افزارهای کتابخانه‌ای جامع طب (نسخه‌ی یک)، کتابخانه‌ی تاریخ اسلام، تاریخ ایران اسلامی و مراکز معتبر ملی و بین‌المللی گردآوری شد. مسأله‌ی اصلی پژوهش پیش‌رو، از یک سو شناسایی و معرفی نکاتی در باب زندگی و اعتقادات و نیز دانش تخصصی عبدالله ازدی در حیطه‌ی پزشکی و از سوی دیگر شناساندن کتاب او، فرهنگ‌نامه‌ی کتاب الماء است. پژوهش‌های این تحقیق نشان می‌دهد، عبدالله ازدی، یکی از شاگردان ابن سینا و مصاحب ابوریحان بیرونی بوده است. این حکیم مسلمان، در عین تبهر در طب سنتی بالینی، پزشکی قانون‌مدار و اخلاق‌گرا بوده است و التزام او به شریعت در جای‌جای کتاب الماء به چشم می‌خورد. استعمال واژه‌های تخصصی پزشکی نیز، بیانگر احاطه‌ی وی بر دانش پزشکی است.

واژگان کلیدی: اخلاق پزشکی، طب سنتی، عبدالله ازدی، فرهنگ‌نامه‌ی پزشکی، کتاب الماء

۱. استادیار گروه تاریخ علوم پزشکی، دانشکده پیراپزشکی، دانشگاه علوم پزشکی مازندران، ساری، ایران.

۲. استادیار گروه معارف اسلامی، دانشکده پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی مازندران، ساری، ایران.

* نویسنده‌ی طرف مکاتبه: ساری، کیلومتر ۷۱ جاده فرح آباد، مجتمع دانشگاهی پیامبراعظم، دانشکده پزشکی، تلفن: ۰۹۱۱۳۵۲۰۰۹۶.

Email: m.darabinia@mazums.ac.ir

مقدمه

معرفی بزرگان جامعه‌ی پزشکی و آثار آنان، قدردانی از تلاش پیشینیان و حفظ دستاوردهای علمی آنان محسوب می‌شود (۱) و چه بسا غبار فراموشی را از آثاری همچون دست‌نوشته‌های دکتر احمدیه، احیاگر طب سنتی بالینی ایران، می‌زداید (۲)؛ همچنین آثار سیداسماعیل جرجانی، پزشک ایرانی قرن پنجم و ششم ه.ق، که بسیاری از جملات و اصطلاحات وی بعدها در علم پزشکی کاربردی وسیع یافت (۳). شناسایی سلوک اخلاقی که در هدایه المتعلمین بخاری اخوینی به چشم می‌خورد (۴) و رفتار متعالی ابن‌جزله که بدون دریافت حق‌العلاج، مداوای فقرا، تهیدستان و همسایگان فقیرش را انجام می‌داد و حتی هزینه‌ی داروی آنان را می‌پرداخت (۵و۶)، در گرو شناسایی و معرفی این بزرگان است. تا قبل از انتشار کتاب الماء در سال ۱۹۹۶ م. (۱۴۱۶ ق)، اثری درباره‌ی احوالات عبدالله ازدی به نگارش درنیامد و حتی پس از انتشار کتاب وی نیز، اثری مستقل به معرفی نویسنده‌ی فرهنگ‌نامه‌ی پزشکی مذکور نپرداخت. در سال ۲۰۱۵ به دلیل عمانی‌الاصل بودن عبدالله ازدی، نماینده‌ی کشور عمان در یونسکو پیشنهاد کرد که بزرگداشت هزارمین سالگرد تولد محمد ازدی در سال ۲۰۱۶ برگزار شود که این پیشنهاد با حمایت کشورهای مصر و لبنان به تصویب رسید (۷). با جست‌وجو در پایگاه‌های علمی، می‌توان از دو اثر در زمان معاصر نام برد که به‌اختصار، به بیان مطالبی در خصوص عبدالله ازدی و کتاب وی پرداختند. حسان فلاح اوغلی (۲۰۰۰) با نگاهی انتقادی، به معرفی کتاب و شناسایی مؤلف و ویراستار آن پرداخت. وی در نهایت، با کاستن از ارزش کتاب ازدی، پیشنهاد کرد که به جای معرفی آن کتاب به‌عنوان «اولین فرهنگ‌نامه‌ی پزشکی در تاریخ»، صرفاً به‌عنوان «کتابی در زمینه‌ی پزشکی و دارو که به‌ترتیب واژگان تنظیم شده

است» معرفی شود (۸). یک سال بعد، یعنی در سال ۲۰۰۱ محقق دیگری به‌نام عبدالهادی التازی (۲۰۰۱)، در مقاله‌ای ضمن معرفی کتاب الماء، عبدالله ازدی را شایسته‌ی لقب پیشگامی در نگارش فرهنگ‌نامه‌ی تخصصی طب دانست (۹). قاضی صاعد اندلسی، ریاضی‌دان و تاریخ‌نگار مسلمان که به سال ۱۰۲۹ م. (۴۴۹ ق) در اسپانیا متولد شد، در خصوص عبدالله ازدی می‌نویسد: «عبدالله‌بن‌محمد معروف به ابن‌الذهبی، یکی از کسانی است که به تولید دارو مشغول بود و همواره برای تهیه و ساخت دارو با اشتیاق تلاش می‌کرد» (۱۰). دیگر محققانی که شرح حال قاضی صاعد اندلسی را نسبت به مقام و جایگاه علمی محمد ازدی تأیید کرده‌اند عبارت‌اند از: ابن‌اصیبه از مشهورترین پزشکان دمشق (متولد سال ۱۱۷۵ م. / ۵۹۵ ق) که در کتاب عیون الانباء خود شرح حال و آرای طبیبان و حکما تا قرن هفتم قمری را به نگارش درآورده است؛ البته وی اضافه می‌کند که عبدالله ازدی، اثر دیگری هم به‌نام ان الماء لایغذو دارد (۱۱). شمس‌الدین‌بن‌الذهبی (متولد ۱۲۷۴ م. / ۶۷۳ ق) مورخ و نویسنده‌ی پرکار قرن هشتم هجری که او نیز از اهالی دمشق است (۱۲). خلیل‌بن‌آبیک صفدی، (متولد ۶۹۸ ق) مورخ بزرگ اسلامی، نویسنده‌ی دیگری است که در کتاب خود به‌نام الوافی، به تجلیل از عبدالله ازدی می‌پردازد (۱۳). حسن حمودی که نخستین‌بار، کتاب محمد ازدی را منتشر کرد، در مقدمه‌ی کتاب می‌نویسد: «مؤلف در صُحار کشور عمان زاده شد و از عمان به عراق رفت. سفری به ایران نمود و در آنجا از محضر ابن‌سینا بهره برد و با ابوریحان بیرونی ملاقات داشت؛ سپس به بیت‌المقدس و اریحا رفت و از آنجا به مصر و پس از آن به اندلس در اسپانیا رهسپار گردید» (۱۴). با توجه به اینکه تاکنون پژوهشی مستقل درباره‌ی معرفی شخصیت و اثر حکیم مسلمان، عبدالله ازدی به انجام نرسیده و

منتشر نشده است، این مطالعه به تناسب مسأله‌ی پژوهش، درصد شناسایی و معرفی «بومحمد عبدالله بن محمد ازدی صحاری» و فرهنگ‌نامه‌ی پزشکی وی به نام کتاب الماء است.

روش کار

این پژوهش، مطالعه‌ای از نوع تحلیلی است. تمرکز جست‌وجو بر دو کلیدواژه‌ی اصلی عبدالله ازدی و کتاب الماء، قرار گرفت؛ اما دامنه‌ی جست‌وجو بدون محدودیت تمامی مباحث و موضوعات مرتبط با کلیدواژه‌های مناسب از قبیل طب، بوعلی سینا، طب سنتی، فرهنگ‌نامه‌ی پزشکی، اخلاق و حقوق پزشکی را شامل می‌شد. داده‌ها با استفاده از نرم‌افزارهای کتابخانه‌ای جامع طب (نسخه‌ی یک)، کتابخانه‌ی تاریخ اسلام، تاریخ ایران اسلامی و سایر مراکز و پایگاه‌های اطلاعاتی ملی و بین‌المللی معتبر گردآوری شد. در هر مورد، گزاره‌های تکراری یا مشکوک حذف و اطلاعات به‌دست‌آمده با دیگر داده‌های تاریخی راستی‌آزمایی شد؛ همچنین اطلاعات به‌دست‌آمده با منابع معتبر تطبیق داده شد. در این پژوهش، نقد و آرای متقدمان نسبت به زندگی و جایگاه علمی عبدالله ازدی مطرح و تحلیل و در نهایت، به‌طور مستدل، رد یا قبول شد.

قانون‌مندی و اخلاق‌مداری عبدالله ازدی

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد ازدی همواره خود را مقید به رعایت حقوق دیگران و اخلاق حرفه‌ای می‌دانست؛ به‌عنوان نمونه، در صفحه‌ی ۱۵۰ از جلد دوم کتاب الماء، هنگام تشریح طبع دانه‌ی قهوه، تصریح می‌کند که مطالب خود را طی پرسش و پاسخ از ابن‌سینا کسب کرده است و در نقل مطلب با تجلیل و تکریم از شیخ‌الرئیس ابن‌سینا با تعبیر، شیخنا العلامه الأجل ابن‌سینا نام می‌برد: «...و قد سألتُ شیخنا العلامه الأجل ابن‌سینا عن ماهیة القهوه... فأجاب...». او در نقل مطالب دیگران، مقید به ارجاع متن به صاحب اثر است؛ چنان‌که در صفحه‌ی ۱۵۰ از جلد اول کتاب الماء، در تعریف انگشتان دست و عضلات آن، مطلب مرتبط را به فردی به نام زجاج ارجاع می‌دهد: «...قال الزَّجَّاجُ: معناه ههنا الأصابع...».

همچنین در نمونه‌ای دیگر در صفحه‌ی ۲۳ از جلد ۳ همان کتاب، در تشریح رگ‌های بدن، توصیف آورده‌شده در کتاب را به یافته‌های اَبی‌زید و فراء ارجاع می‌دهد: «...و عن اَبی‌زید: هُما عِرْقان... و قال الفراء: الوَریدُ: عِرْقٌ بین...» (۱۴). او معتقد است طبیب باید از آگاهی و شایستگی لازم برای طبابت برخوردار باشد و علاوه‌بر داشتن مجوز طبابت، از سوی استادی حاذق و متبحر، دارای تجربه‌ی کافی برای طبابت نیز باشد. وی طب را حرفه‌ای شریف معرفی می‌کند و بر این باور است که طبیب نباید از بیمار فقیر مزدی دریافت کند (۱۴). مؤلف کتاب الماء در همین رابطه، در انتقاد از هم‌صنفان خویش کوتاهی نکرده و از شدت بخل و حرص در برخی پزشکان اظهار تعجب می‌کند (۱۴). از ویژگی‌های ازدی، صداقت او در گفتن «نمی‌دانم» بود. او چندین بار در کتابش مطالبی را نقل می‌کند؛ اما چون به درستی آن اطمینان ندارد، آشکارا این جملات را به کار می‌برد: «درستی آن را نمی‌دانم»، «چگونگی صحت آن را نمی‌دانم»، «چگونگی آن را نمی‌دانم» و... (۱۴). التزام او به شریعت در عین طبابت، در فرازهای متعددی از کتاب به چشم می‌خورد. او بارها به متن مصحف شریف ارجاع می‌دهد که بیانگر آشنایی و مؤانست وی با آیات قرآن کریم است؛ به‌عنوان نمونه، در ریشه‌یابی واژه‌ی بَنان (انگشتان)، پس از آنکه اشاره می‌کند، مفرد آن بَنانه است، برای ایضاح مطلب، آیه‌ای از قرآن را در مقام تأیید می‌آورد: «...وواحدتها بَنانه، و قوله تعالی: وَ اضْرِبُوا مِنْهُمْ كُلَّ بَنانٍ...». او کاربرد دوی نجس را حرام می‌شمرد، مگر آنکه اضطراب ایجاد کند. نظر ازدی درباره‌ی شراب کاملاً منطبق بر شریعت است و به‌شدت از نوشیدن آن نهی می‌کند. او طبق حدیثی از رسول اکرم (ص)، شراب را سرمنشأ رذائل یا همان «ام‌الخبائث» معرفی کرده است (۱۴). ازدی در خصوص رعایت حقوق پزشکی و اخلاق حرفه‌ای، با آگاهی کامل از تفاوت باورهایش با دیدگاه رایج اطبا درباره‌ی شراب، پس از آنکه نظر شخصی خود را درباره‌ی استعمال شراب بیان

می‌تواند مؤید تثبیت جایگاه او در اندلس به‌عنوان یک طبیب حاذق باشد.

گسترش به‌کارگیری واژه‌های نادرست و دورشدن از ساختارهای درست زبان عربی در میان پزشکان موجب شد تا ازدی کتابی بر اساس دانش پزشکی بنگارد؛ کتابی که ساختار کلامی و گزینش واژه‌های آن منطبق با زبان عربی باشد. ازدی انگیزه‌های خویش برای نگارش چنین کتابی را این‌گونه توضیح می‌دهد که نادرستی و تحریف در بیان واژگان پزشکی و روی آوردن پزشکان به به‌کارگیری واژه‌های بیگانه (عموماً سریانی و یونانی)، او را به نوشتن چنین کتابی واداشته است. او نوشته است که پزشکان و مدعیان پزشکی و داروسازان و داروفروشان و جراحان و چشم‌پزشکان در عصر ما (سده‌ی پنجم هجری) بر زبان عربی شوریده‌اند و زبان بیگانه را ترجیح می‌دهند و در میان خود به این کار افتخار می‌کنند و نزد بیماران خویش بر زبان عربی خرده می‌گیرند؛ حال آنکه چنین چیزی افتخار ندارد و آن زبان بیگانه نیز بر زبان عربی برتری ندارد. ازدی کتاب *الماء* را کوتاه و سودمند نگاشته تا خواننده خسته نشود و آنچه می‌خواند برایش آورده‌ای داشته باشد؛ به عبارت دیگر او اختصار را رعایت کرده تا خواننده بی‌رغبت نگردد و برای آنانی که می‌خواهند بیماری‌ها و داروها را بشناسند مفید و سودمند باشد. نام بیماری‌ها و اسامی داروها و روش به‌کارگیری آن‌ها در درمان، به‌ترتیب حروف الفبا از حرف همزه تا حرف یاء آمده است. تمامی سرواژه‌ها (مدخل‌ها) نیز بر وزن ثلاثی مجرد ارائه شده است. بیان بیماری‌ها و داروها اولویت نخست او بوده؛ اما گاه نوع بیماری یا دارو ایجاب می‌کرده تا از گیاهان و حیوانات و اندام‌های مختلف بدن نیز نام برده شود. او کتاب را تنها برای پزشکان نوشته است، بلکه غیرپزشکان نیز در نظر وی می‌توانند مخاطبان این کتاب باشند تا به این حرفه علاقه‌مند شوند و از مسایل دانش پزشکی آگاه گردند (۱۴). این کتاب

می‌کند، دیدگاه سایر پزشکان درباره‌ی شراب خوب و بد و منافع و مضار آن را به‌تفصیل می‌آورد (۱۴). مؤلف در باب روزه، فوائد بسیاری از آن را برمی‌شمرد، اما تمسک به شریعت را در انجام‌دادن آن توصیه می‌کند و شرط انتفاع از روزه را رعایت مسائل شرعی می‌داند (۱۴).

معرفی اجمالی فرهنگ‌نامه‌ی پزشکی عبدالله ازدی به‌نام

کتاب *الماء* و دانش تخصصی وی

مطالب کتاب *الماء* دو منشأ دارد: یکی تجربیات و اندوخته‌های شخصی مؤلف است و دیگری افاضات استادان بزرگ که سرآمد آنان شیخ‌الرئیس ابن‌سیناست. در بخش مطابقت با زبان عربی نیز مؤلف، بر فرهنگ‌نامه‌ی خلیل‌بن‌احمد فراهیدی تکیه‌ی کامل دارد. کتاب *الماء* در حقیقت فرهنگ‌نامه‌ی واژگان پزشکی به‌شمار می‌رود. چنین واژگان در آن، بر اساس حروف الفبا و ریشه‌ی سه حرف اصلی هر واژه است. حجم فرهنگ‌نامه‌ی ازدی، بالغ بر سه جلد و نزدیک به ۱۳۵۰ صفحه است (نک: تصویر شماره‌ی یک). دقت‌نظر در واژگان فرهنگ‌نامه‌ی ازدی و تطبیق آن با لغت‌نامه‌های پیش از آن، به‌خوبی بیانگر توفیق صاحب کتاب در گردآوری واژه‌های تخصصی پزشکی و داروسازی و داروشناسی در آن عصر از تمدن اسلامی است. بحث‌های ابتکاری مؤلف ذیل برخی واژه‌ها و ارائه‌ی دیدگاه‌های شخصی‌اش و به‌چالش‌کشیدن نظرات بزرگان علم طب، به‌خوبی شخصیت و توان علمی او را به‌مخاطب نشان می‌دهد (۱۴)؛ به‌عنوان نمونه، او در کتاب خود، معجونی به‌نام «المغیث الکبیر» به معنی مدد‌رسان بزرگ را معرفی می‌کند که ابوالحسن حرّانی، تولید آن را انحصاراً در اختیار داشته و با فروش آن معجون در اندلس، سرمایه‌ای اندوخته بوده است. ازدی نوشته، پس از مرگ حرّانی او توانسته داروی طبیعی دیگری به جای آن معجون به مردم معرفی کند که شهرت یافته است و همگان از آن استفاده کرده‌اند (۱۴). این نکته

حاوی دو بخش لغوی و تخصصی اصطلاحی است. او در بخش تخصصی اصطلاحی خود را خوشه‌چین خرمن دانش ابوعلی سینا معرفی کرده است. در این فرهنگ‌نامه، برای هر یک از حروف الفبا فصلی جداگانه در نظر گرفته شده و مشتمل بر ۲۸ فصل است. گرچه نباید از نظر دور داشت که او پیش از آغاز فصول کتاب، بر اساس حروف الفبا، واژه‌ی «ماء» یا همان آب را به دلیل اهمیت فوق‌العاده‌ی آن در حیات، به‌طور مستقل در ابتدای کتاب آورده و به همین خاطر فرهنگش را نیز کتاب الماء نامیده است. او آب را «راز زندگی» معرفی کرده است. هر چند کتاب در یک جلد تألیف شده، ولی در چاپ و تصحیح امروزی در سه جلد عرضه گردیده است.

تصویر شماره ۱- تصویر جلدهای اول، دوم و سوم کتاب الماء

بحث

فلاح اوغلی در مقاله‌ی خود، ادعای سفر ازدی به عراق و ملاقات وی با ابوریحان بیرونی در ایران و شاگردی‌اش از محضر ابوعلی سینا را نپذیرفته و انتقاداتی را بر آن وارد ساخته است (۸). به نظر می‌رسد انتقاد فلاح اوغلی به سفر ازدی به عراق صحیح باشد؛ چراکه در کتاب ازدی یا حتی منابع دیگر، به حضور وی در عراق یا بصره اشاره‌ای نشده است؛ اما با توجه به اینکه ازدی در کتاب خود نوشته است:

«از بیرونی شنیدم که می‌گفت...»، به نظر می‌رسد انتقاد مذکور، وارد نباشد. انتقاد دوم در خصوص شاگردی‌نکردن ازدی از محضر ابن‌سیناست. این نقد نیز با توجه به یادکرد ازدی از درک محضر ابن‌سینا با تعبیری چون: «خودم از ایشان شنیدم»، «خودم سؤال کردم»، «به ما خبر داد»، «به من گفت»، «به ما گفت»، «آن را برایش خواندم»، «از دانشمندان شنیدم»، «برایمان نقل کرد» (۱۴)، پذیرفته نیست. بنابر تحقیقات دانشمندان، ابن‌سینا بین سال‌های ۹۸۲ م. (۴۰۲ ق) تا ۹۸۵ م. (۴۰۵ ق) در جرجان (گنبد قابوس) توقف داشته (۱۵) و به احتمال زیاد، جرجان همان محلی است که ازدی ابن‌سینا را در آنجا ملاقات کرده است. عبدالله ازدی مطالبی را از جای‌جای کتاب قانون ابن‌سینا نقل می‌کند که نشان می‌دهد، تمام متن کتاب قانون را در اختیار داشته است. از آنجاکه نگارش قانون در جرجان (گنبد قابوس) آغاز شد، در ری ادامه یافت و در همدان پایان پذیرفت (۱۱). به نظر می‌رسد عبدالله ازدی از جرجان تا همدان ابن‌سینا را همراهی کرده یا آنکه پس از اتمام نگارش کتاب قانون، نسخه‌ای از آن به دست عبدالله ازدی رسیده است. ابو عبید جوزجانی در شرح حال ابن‌سینا نوشته است که او (جوزجانی) شب‌ها به نوبت کتاب شفا را برای شیخ ابن‌سینا می‌خواند و فرد دیگری کتاب قانون را قرائت می‌کرد (۱۱). بر این اساس می‌توان احتمال داد آن فرد دیگر، همان ازدی بوده که شاید عرب‌بودن و تا حدی غریبه‌بودنش در میان شاگردان ایرانی ابن‌سینا مانع ذکر نامش در کتاب جوزجانی شده است. ازدی همچنین از رساله‌ی ادویه‌ی قلبیه‌ی ابن‌سینا مطلبی را نقل کرده (۱۴)؛ این رساله را ابن‌سینا در آغاز ورودش به همدان نگاشته است (۱۱). عبدالله ازدی از حضور خود در بیت‌المقدس و اریحا یاد کرده که نشان می‌دهد احتمالاً برای مسافرت به اندلس از آن شهرها گذشته است (۱۴). همچنین ذکر مکرر اندلس و بلاد مغرب عربی و یادکردن چندین‌باره از نام‌های رایج در آن بلاد، نشان دیگری از حضور وی در اندلس و آشنایی کامل وی با فرهنگ

«بیرون‌زدگی برآمدگی استخوان از محل طبیعی آن توصیف کرده و علامت آن را کج شدن شکل طبیعی عضو و ناتوانی هر گونه حرکت در مفصل می‌داند». این دانشمند در حقیقت سه نشانه‌ی مهم آرتريت روماتوئید یا روماتیسم مفصلی و بیماری‌های مشابه که عبارت‌اند از آماس و بیرون‌زدگی، فرم غیرطبیعی عضو درگیر و محدودیت در حرکت را بیان کرده است (۱۶). در نهایت و به‌عنوان نمونه در صفحه‌ی ۱۲۹۱ جلد سوم کتاب *الماء* در تعریف سکسکه می‌نویسد: این عارضه ناشی از «قطع و وصلی است که در عضله اتفاق می‌افتد... الهتک: تفرق اتصال یقع فی طرف العضله...» (۱۴). تعریفی کاملاً علمی که امروزه نیز آن را انقباض‌های غیرارادی تکرارشونده‌ای می‌دانند که عضله‌ی تنفسی دیافراگم در حد فاصل میان قفسه‌ی سینه و شکم را درگیر می‌کند (۱۷).

نتیجه‌گیری

مندرجات سه‌جلدی کتاب *الماء* عبدالله ازدی، سطح والای دانش تخصصی او را در طب آشکار می‌سازد؛ اما این حکیم مسلمان، در عین تبحر در طب سنتی بالینی، پزشکی قانون‌مدار و اخلاق‌گرا بوده است و التزام او به اخلاق و شریعت در همه جای کتاب *الماء* به چشم می‌خورد. او پزشکی فقیه بود که درباره‌ی مذهب او نمی‌توان نظر قطعی ابراز داشت؛ اما اقتباس و استنادهای او می‌تواند قرینه‌ای بر گرایش‌های شیعی او باشد. ازدی دانش پزشکی را از شرق و غرب عالم اسلامی فراگرفت و شاگردی او نزد ابن‌سینا و ابوریحان بیرونی، وی را دانش‌آموخته‌ی ایران‌زمین ساخت که مایه‌ی مباحثات فرهنگ و دانش ایرانی است. او واژه‌های پرشماری با ریشه‌ی فارسی را در کتاب خود معرفی کرده، که بیانگر آشنایی وی با این زبان است. تنوع واژه‌های تخصصی پزشکی، در ذکر بیماری‌ها و حالات عارضه از بیماری‌ها، ابزار مورد استفاده‌ی پزشکان، لباس آنان، داروشناسی از قبیل نام داروها و اصطلاحات مربوط به کیفیت و کمیت آن، به‌خوبی نشان می‌دهد که این حکیم مسلمان، فرهنگ‌نامه‌ای کاملاً تخصصی برای مخاطبان خویش فراهم آورده است.

مغرب عربی و اندلس، همچنین قانون‌مندی و اخلاق‌مداری عبدالله ازدی است.

از مجموع بررسی‌ها، دو دلیل بر ناشناخته‌ماندن عبدالله ازدی و شهرت‌نیافتن او آشکار می‌شود: اول به نظر می‌رسد سفرهای طولانی‌مدت و مستمر و اقامت‌نداشتن وی در یک محل، به‌ویژه دورشدن از سرزمین‌های خلافت شرقی است که این نویسنده‌ی بزرگ را از شناسایی شدن بازداشته است. دلیل دوم که در بطن دلیل اول نهفته است، عدم توفیق این دانشمند بزرگ در شاگردپروری است. اطلاع مؤلف از واژه‌های عامیانه‌ی مناطق مختلف اسلامی مانند عمان، عراق، ایران، شام، مصر، مغرب و اندلس مؤید اقامت وی در سرزمین‌های یادشده است؛ از این‌رو احتمالاً قادر نبوده است به مفهوم مصطلح، شاگردانی پرورش دهد یا شهرتی پیدا کند. گرچه حسان فلاح اوغلی شهرت‌نداشتن مؤلف را ناشی از کوچک‌بودن شخصیت علمی وی در برابر بزرگان زمان خویش دانسته است؛ اما تجلیل شخصیت شناخته‌شده‌ای چون قاضی صاعد اندلسی از مقام علمی ازدی و آشکارشدن جایگاه شایسته‌ی علمی ازدی به دنبال تعمق در محتوای فرهنگ‌نامه‌ی کتاب *الماء*، دلیل ناقد را بلاوجه و مردود می‌کند. واژگان و تعاریفی که وی در فرهنگ‌نامه ارائه کرده، نشانگر عمق دانش طبی و توان علمی اوست. او در صفحه‌ی ۱۰۶ جلد اول کتاب، ذیل واژه‌ی «الجراحه»، تعریفی دقیق از جراحی به دست می‌دهد و آن را «ازهم‌گسیختگی در بافت گوشت تعریف می‌کند، مادام که قابل ترمیم بوده و فاسد نشده باشد» (۱۴). توجه ازدی به عنصر ترمیم‌پذیری، در حقیقت همان مرحله‌ی عدم تجزیه‌ی گوشت شکافته‌شده توسط آنزیم‌هاست؛ چراکه در صورت تجزیه، فساد در بافت به وجود آمده و به این وضعیت، جراحی اطلاق نمی‌گردد. مؤلف در صفحه‌ی ۴۱۶ جلد دوم فرهنگ‌نامه‌ی خود، در خصوص سندروم بیرون‌زدگی استخوان، آن را به‌نحوی دقیق،

منابع

- 1- Marzieh Chorum M, Nimrozi N. Introduction to the Famous Traditional Medicine of Islam and Iran: Yohannaben Masouyeh, Journal of Medical History 2013(5):16 [in Persian].
- 2- Naseri M, Eghbalian F, Ghaffari F, Haydari R. Professor Abdullah Khan Ahmadih Revivalist of Iranian clinical traditional medicine. Medical History Journal 2016; 5(15): 53-73 [in Persian].
- 3- Hosseini S F, Khodadoost K. A Review of Some Medical Perspectives of the Great Scientist of Iranian-Islamic Civilization Hakim Seyed Ismail Jorjani, Quarterly Journal of Medical History 2013; 5(15) [in Persian].
- 4- Al-Akhwini Bukhari A. Hedayat al-Mut'alimin fi al-Tib. Corrected by Jalal Matini. Mashhad, Mashhad University Press; 1965 [in Arabic].
- 5- Beig Babapour Y. Ibn Jazla. A leading scientist in Majdul medicine including the bibliography of "Al-Abdan Calendar", Quarterly Journal of Medical History 2010; 2(2) [in Persian].
- 6- Ibn Jawzi A. Al-Muntazam. Vol 9 Haidarabad Deccan; 1940: 119 [in Arabic].
- 7- UNESCO. Available from: <https://en.unesco.org/celebrations/anniversaries/2016/all?page=2>. Accessed March 14, 2020.
- 8- Fallah Oglo H. Kitab al-Ma'a (Dictionary of Literary Dictionaries), Al-Tarath Al-Arabi, 2000, 78: 120-111 [in Arabic].
- 9- Al-Tazi A. The Scientific Term between Yesterday and Today. The Journal of the Arabic Language Academy, Damascus, 2001, 75(4): 809-822 [in Arabic].
- 10- Qazi Saed Andalusi S. At-tarif, researched by Gholamreza Jamshidnejad, Vol I, Tehran: Mirase Maktoob; 1997 [in Arabic].
- 11- Ibn Abi Osiba, Oyoun al-Anba. Researched by Amer Najjar, Cairo: Al heiat Al mesria Al ama Lelketab; 2001[in Arabic].
- 12- Zahabi Sh. History of Islam. Research by Mohammad Abdul Salam Tadmari, Beirut, Dar Al-Kitab Al-Arabi; 1987[in Arabic].
- 13- Safadi Kh. Al-Wafi Belwufiat. Research by Ahmad Al-Arnaout and Turki Mustafa, Beirut, Dar Al-Ihya Al-Tarath; 1999 (in Arabic).
- 14- Azdi A. Kitāb Al-ma. Researched by Hadi Hassan Hamoudi, Muscat: Ministry of Heritage and Culture; 1996, 15-13[in Arabic].
- 15- Zel al-Rahman S H. The law of Ibn Sina, commentated and translated by Sayed Abdul Qadir Hashemi. Tehran, Association of Cultural Works and Honors; 2004 [in Arabic].
- 16- Rahmani N, Mohseni Bandpei M A, Nodehi A. Eligibility of Magnetic Resonance Imaging Technique in Determining Articular Cartilage Lesions in Patients with Knee Osteoarthritis A Systematic Review of the Literature. J Mazandaran Univ Med Sci. 2012; 21 (1) :332-342 [in Persian].
- 17- Ahmadi H, Mazaheri M, Adibi P. Overview of Hiccups from the Perspective of Persian Medicine and Modern Medicine. Journal of Islamic and Iranian Traditional Medicine. 2018; 9(2), 159-166 [in Persian].

Review Article

**Study and Recognition of Muslim Sage Abdullah Azdi
and His Medical Dictionary Called “Kitāb Al-ma”**

Mostafa Moallemi¹, Morteza Darabinia^{2*}

¹Assistant Professor, Department of History of Medical Sciences, School of Allied Medical Sciences, Mazandaran University of Medical Sciences, Sari, Iran.

²Assistant Professor, Department of Islamic Thought, Faculty of Medicine, Mazandaran University of Medical Sciences, Sari, Iran.

* **Corresponding Author:** m.darabinia@mazums.ac.ir

Abstract

This study seeks to identify one of the pioneers of traditional clinical medicine named Abdullah Azdi and his medical dictionary. This research is an analytical study. The focus of the search was on two keywords, Abdullah Azdi and Kitab al-Ma'ma, but the scope of the search included all appropriate terms such as: medicine, Bu Ali Sina, traditional medicine, medical dictionary, ethics, and medical law. Data were collected and analyzed using comprehensive library software (version one), Islamic History Library, Islamic Iran History and reputable national and international centers. The main purpose of the forthcoming research, on the one hand, is to identify and introduce points about life and beliefs, as well as Abdullah Azdi's specialized knowledge in the field of medicine, and on the other hand, to introduce his book, which is in fact a dictionary called "Kitab al-Ma'a". The researches of this research show that Abdullah Azdi was one of the students of Ibn Sina and the companion of Abu Rihan al-Biruni. In addition of being expert in clinical medicine, he was an ethical and professional physician and in every part of his book, he observes the Shari'a. The use of specialized medical terms indicates that he was surrounded by medical knowledge.

Keywords: Medical ethics, Medical Dictionary, Traditional Medicine, Abdullah Azadi, Kitab Al-Ma'a

